CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuncripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 635

Title Śabda kaustubha

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 635 Subject: Grammar

Title: Śabdakaustubha

Author: Bhaṭṭoji Bhaṭṭa Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10·6" by 4·6" Extent: 15 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: Begins & Ends abruptly.

भाष्यरीत्या संहितापाठपर्यंतानुधावनं सत्स्वरूपग्रहणापकर्षस्य भावत्वेसोधनेनाविकृताविसंयोगांतस्यपदांतस्येत्यत्र बाधकमित्याशयेनोपसंहरति । जानिवध्येत्यत्रेति । णिनेधेनाप्यतासिद्धं अवधीदित्यत्रनोपादानं वार्त्तिकमते [illegible]
धातुकत्वलस्य [illegible] नसिद्धोपि [illegible] वार्त्तिकमते आर्धधातुकत्वेपरस्समीति तु नसम्यक् [illegible] नपरभाष्य [illegible]
नाम [illegible] समाधानांतराणि [illegible] नवैवं वार्त्तिकमते वधीदित्यादावतो [illegible]
[illegible] भाष्ये [illegible] अतएव जानिवध्येत्यत्र [illegible]

लघ्यनुवृत्तिरित्याशंक्य अनंतरस्यान्वयाएवेति संहितापाठेन नकारांतप्रश्लेषइत्युक्तं भाष्ये हलोयमामिति [illegible] लोप इति
हितस्याशयः। एवंक्तरीत्यातु संयोगांतलोपेनैव सिद्धे संहितापाठपर्यंतंतोपन्यसेत्। संहितायामपि हि हलो यमामिति लो
पस्य बहिरंगत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात् संयोगांतलोपेनैव भाव्यं। संयोगांतलोपेयणः प्रतिषेधः न वा लोलोपात्। [illegible]
म४ बहिरंगलक्षणत्वादिति वार्त्तिकोक्तप्रपन्नपेप यँचरमयोस्तस्य दुर्वारत्वात्। तस्मात्समुदायेप्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरो [illegible]
धेन इह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः। एवं क्तरीत्यासिचं इति समाहारमाश्रित्य तदुपरि सू इति छेद इति पक्षे तु अपि
ग्रहणप्रत्याख्यानपरतयापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक्। एतेन संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे अंतग्रहणं शक्यमकर्तु
मिति पदमंजरी प्रत्युक्ता। पक्षद्वयेपि प्रयोजनस्योक्तत्वात्। विद्यमानं यत्सिच सू इति पक्षे वा योज्यं। ननु सिचः परत्वादीटि
प्राप्ते अहिभुवोरीट्प्रतिषेध इति वार्त्तिकबलान्निषेध इति केचिदुक्तं तन्न तस्यदोष इत्युपक्रमात्स्थानिवद्भावप्रतिषेधपरे
णोक्तवार्त्तिकेनास्तेः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिच्युक्तस्यानिवार्यत्वात्। अस्याद्यादित्याद्युक्तदोष
तादवस्थ्याच्च। तस्मात् गुक्तिरेवान्यतमः पंथाः [illegible] मित्यलं बहुना। वध्यादेशो वृद्धितत्वप्रतिषेधश्च इति वार्त्तिकांत
र्। अस्यार्थः। हंतेर्ण्वुलि हृते बहुलं तत्प्रत्ययेवधकः। अत्र विचक्षणाः ज्ञिणघार्थमिति वार्त्तिकेन संज्ञा छंदसो वधादेशः सच

यद्यप्यधके कुनमाद्यनप्रत्याख्यानं भाष्ये [illegible] वधीदित्यत्र [illegible] भाष्यं [illegible]

अनउपपायां

मध्ये कृष्णेनागस्त्युनिपातोऽसिद्धीतिनिषेधहरतिष्ठ इतिनिपाताभावबोधनार्थं६
उक्तेनेप्रसंगेआदेशेकृतेअप्यानिपातनस्वरः सतिशिष्टेनवरूनिरवकाशत्वात्एवंप्र हेत्वोपस्थानिवद्भावेनांगत्वप्राप्त्यंततेत्यंतितं२ सिवंनिमित्तिकृतेप्रापेष्टिकृतेनांगत्वमितिभावः१
समर्थकेस्मोपबाधितस्पष्टे६

शब्दकौ हलंत इति मत्वा वृद्धिः प्राप्यते । हनस्तोऽचिण्णलोरिति तकारः । तयोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेध्यः । तथा च आर्धधातुकवि
षीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनांगतया एकाच इतीटि निषेधः प्राप्तः । तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेनांगतानेति दिक् । विस्त्रेतप वाच्यंतेसदि२
नेनार्थादुक्तं । एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातं । तथाहि । वधादेशः स्तावददंतः । अन्यथा वृधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्र
संगात् । एतच्चोत्तरसूत्र एव भाष्ये स्पष्टं । वधक इति तु नायं ण्वुल् । किंतु हनो वध च इत्यौणादिसूत्रेण क्वुन् प्रत्ययः । तथा
चेह वृद्धितत्वयोः प्रसंग एव नास्ति आविधिषीष्टेत्यादाविटि निषेधोपि न भवति । वध्यादेशो आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यान्त
नचैवं सतिशिष्टेन तेन यदा वधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्येतेति वाच्यं । आर्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षा
मात्रेण प्रवृत्त्या प्रत्ययस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वादिति स्यादेतत् । इद्धिस्त्रे तंप्रो पूर्वपक्ष एव शिथिलः तथाहि । उपदेशोनु
दात्तादितीण् निषिध्यते । न च वधिस्तथा । स्थानिवद्भावेनाप्यंतथ्येति चेन्न । अत्विधौ स्थानिवद्भावविरहात् । सत्यपि नेह स्थानि
वद्भावं ब्रूमः । किंतु हंस्युपदेशस्य वधेरुपदेशाः । हन्नुपदेशश्च वकर्मा कर्तुमित्यादौ कारित्याद्दीनां स्थानिवद्भावस्त्वंगसं
ज्ञार्थमपेक्षत इत्युक्तमेव । ननु एवमपि परिहारयोः संगत एवापदिपुतयोस्तत्रे वधादेशो भ्युपगतेस्तर्हि वधभावात्सीयुटि प्रागेव२
चिण्वद्भावोपि प्रतिषेधेनेति स्यसिच्सीयुट्सु इत्यस्य वार्त्तिकं विरुध्यते । अत्रे तरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात् । तथा च कर्मणि एम०

अनुदात्तः एकाच्चअहंतत्वात्४ अन्यथा अनेनानित्त्वमिति स्वरेणानुदात्तस्य निवर्तनात् एवं सिद्धेसति सोपेरकास्य भगवन्भिरुपदेशेनैव बोध्यं२
अंतरंगत्वात्२

१

सीयुट्पक्षे अनेन निमित्तकत्वेनांतरंगत्वाद्वधेः प्रवृत्तिरिति भावः२ यदा वधिषीष्टेत्यादौ सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरबाधापत्तेरर्थः२

सीयुटि वधिषीष्टेत्येकमेव रूपं स्यात् । इष्यते तु घानिषीष्टेति द्वितीयमपि । अत्रोच्यते । वार्त्तिकमते आर्धधातुकइस
लि२ स्य विषयसप्तमीत्वेपि ङ्क्विडीत्यादौ नांपरसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः संभवत्येव । अतएवेहाद्युदात्तनिपातनासं
भवाद्वृद्धिधिस्त्रेस्तुपसंख्यानं । भाष्यकाराणां तु अयमाशयः । आर्धधातुक इति वहिङ् इत्यादिष्वपि विषयसप्तमे
वतास्याच्चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपन्नौ वृद्धिधिस्त्रेति न कर्त्तव्यमेव । घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमवशिष्यते । त नि४
त्रेदमुत्तरं प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इति । एतच्च स्यसिच्सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तं तस्माद्वार्त्तिकमते विप्र
तिषेधाच्चिण्वद्भावः । भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेकः । एतेन एकाच उपदेश इति सूत्रे प्यार्धधातुकीयाः
सामान्येन न भवंतीत्यादिभ्यां ग्रंथाव्याख्यातानः यत्तु तत्र कैयटेनोक्तं विप्रतिषेध उपपत्तिश्चिंत्येति तत्तु प्राणुक्तोप
पत्तिरेव सम्यक् चेत्येव परं । स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वमिह किं विवक्षितं । अनवकाशत्वं वा सामादुपादानमात्रं वा । ना
द्यस्य सिच्सूत्रे ल्ग्रहणस्य प्रयोगार्थान्यत्वादौ लब्धावकाशत्वात् । नान्त्यस्य सीयुड्ग्रहणस्य तु काधिषीष्टेत्यादे
कृतार्थत्वात् । नच अंजनादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कासंबंधे अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याभावे हंतेः सीयुटीति योगांश
स्यानर्थक्यमेव । अंतरंगत्वाद्वधभावेन तस्य स्थानिवत्वेन हंतिप्ररोनग्रहणात्सीयुटि चिण्वदिटि कृते तापरत्वो पा
प्र

तस्मप्रछा। निवृत्तौ लुगर्थाभावे चेसाधिद्धोऽस्मं १ तत्सूत्रं अतः सीयुटी संसर्गेऽनापि विधेः सीयुटि आर्धधातुकस्येमी दापि सिध्यतीति तदंमास्यानार्थ व्यापस्ता। तत्सामर्थ्यादेतरंगस्यपि व धा दृरुस्यता भवतीत्याय: १

शब्देको विपाड् इति पूर्वविप्रतिषेधेना लोपे संनिवधिषीष्टेत्येवरूपं स्यादिति वाच्यं। अंतरंगोपाव धिना परत्वेनाप्ये सति अ
संभवादेव हंतेः सीयुटा समं संबंधायोगात्। संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायात्। अत एव भस्त्रा
दिसूत्रे आतः स्थाने इत्येतत्स्त्राद्यस्येव विशेषणं नतु भस्त्रादीनामिति वक्ष्यते। तथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरि
६३ त्यत्र क्रीडायां तत्वे संभवादके नैव तन्नियम इति वक्ष्यते नान्यत्र। वधादेशो विष्णोर्वधलिङीति साक्षादुपादानस्यावि
शिष्टत्वात्। अंतरंगत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत्। अत्रोच्यते। चिपर्वदिङ्ति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्या
नादृते [redacted] रपि परस्य सीयुटः च्चिण्वद्भावो विधीयते। तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्वं। अनुक्तसमुच्चया
र्थत्वं चास्य भाष्यकार एव वक्ष्यति। त्वं भगवान्कृतवांस्तु न दृष्यमिति। अत एव हि आभात्र प्रत्याख्यानपक्षे
तेऽपि रिलोपः सिध्यति सूत्रारंभपक्षे इष्ट चासिद्धत्वेन मेलुप्यते लोपो रिति वक्ष्यमाणं बोध्यं पदं लिङीति सामा
न्यं। आर्धधातुके सीयुटीति विशेषणं हंतेरिति युभयत्राविशिष्टं तथा चापवादत्वमेव चिण्वदिट इति। तस्य संभवः। येन
हंतेः सीयुटा नाव्यवधानं। तथा च कैय्यटोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेवायुक्तं चैतत् यदि हि असंभवस्तर्हि चेन्नाय सं साम०
भविनो विधानायोगेन प्रायुरूपस्य दुर्वलत्वात्। अथवा वक्ष्यमाणं निरुक्तरीत्यांतरंगं वलीय इत्यस्यासिद्धं वहि

२

रंगमित्यनेन प्रत्याख्यानात्र त्वस्य च हल इति तु ग्रहणेन। क्षिप्तत्वात्। अस्यानुरोधेन हन्त्या गायुक्तो विप्रतिषेधः। अयवालि
ङीति परसप्तम्येवास्तु परत्वाच्च विशेषणं विधिवद्धिति। आगुदात्तनिपातनेन तु मास्तु नन्वेवं वधिषीष्टेत्यत्र इण्निषेधापत्तिः
कर्तृत्वात्। अविवेति वाच्यं। वधेर्हि धातूपदेशो हंतेस्तूपदेश एव धातूपदेशत्वेऽप्येकाच्त्वे इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टं। तथा च वधू
पदेशो न अनेकाच्त्वादिति निषेधो न भविष्यतीति एकेति विशेषणाद्धि अनेकाजुपदेशत्वं प्राप्नोति न तो। नन्वेवं सत्युक्तो अजं
स्यैव स्यात्। नैवं। पक्षादीनामनुदात्तत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अतः एकत्वविवक्षया अञ्च इत्यस्य एकोऽयोत्तकृत इ
त्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्याद्धर्मार्थलाभः। न च यत्रैकाच्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति युक्तं
२५ शब्दविशेषमनादृत्य एकाच् इत्यर्थमेवाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेः सुवचत्वात्। न चैवमिहैव विशेषणसार्थक्ये अपाश
पेत्यादिपरिभाषा व्यापकं न स्यादिति वाच्यं। शीङ् सार्वधातुके गुणः दीङोयुडचीत्यादिसानुबंधनिर्देशानामेव तत्र ज्ञा
पकत्वसंभवात्। तदेवं सर्वथापि वधेःपरस्ये इड् स्यैवेति स्थितं। अत एवानिट्कारिकासु व्याघ्रभूतिना अदंतपर्यु
दासः। अकृतः। अदंतमहं हन्तमतां च वङ् इत्यादिविक्तादिना। यत्तु कौमुदीभाववकमलकार लुत्पादनावसरे। घा
निघातामिस्युदाहृत्य पक्षे वधादेशाभावे इत्युक्तं। तत्र कारीमाभाष्यमतेवाग्निकम नेवाउभयथापि भिमिवा। एवं शि बोध१

श॰ह॰कौ॰ तेपक्षे वधादेश इति प्रतीकमुपादाय इदं तु सिद्धांतविरुद्धं। भाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादिति वदन् प्रसादकारः
प्रस्तुतस्वस्यैव कंलंकमाविरकरोत्। यदपि तेन स्वकीयभ्रमबीजमुक्तं वार्त्तिकमुदाहृतं हनिणिङादेशप्रतिषे
धस्त्विति नैतत् लिङि प्राप्तस्य निषेधपरं किंतु स्यादिषु विधिरेवदित्यतिदेशेन प्राप्तस्य। अतएवांगाधिकारादं
गस्यैवातिदेशेन तु हनिणिङादेशानां। अनांगत्वादिति अंगाधिकारबलेनैव भाष्येतद्वार्त्तिकं प्रत्याख्या
घ५ तं। पदंयेतत्सिद्धांतग्रंथेषु विवादमेव तथाप्यंधस्यैवांधलग्नस्येति न्यायेन प्रसादग्रंथं दृष्ट्वाल्लामाभ्राम्येषु
शिष्येत दर्थमस्माभिः स्फुटीकृतं प्रकृतमनुसरामः। आकारांतात् लुकूषुकूप्रतिषेधः। जौडादेशे शाभाव वा५
जभावधितत्वहिलोपेतत्प्रतिषेधः अयादेशोत्लंतप्रतिषेधः आप्नुधौ चखेस्चवत्सादेशोस्तान्यपि पंचवा
र्त्तिकानि प्रत्याख्यातानि तथा हि विलाययति भापयतीत्यत्र नुकूषुकौ न भविष्यतः। लीई भीई इति ईकारप्र
श्लेषात्। हस्वप्रश्लेषाद्वा तथा शिष्यात् हतात् भिंतात् कुरुतात् स्तात् इत्यत्र परत्वात्तातङ् हलोर्णोर्गताहो।। रुंते जे शाभावविषयः
।। ऊरूं ल्यो हेर्द्विः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। घसोरेद्धौ इत्येते विषययोयद्यपि प्राप्नुवंति तातनङ्स्यानिव
द्भावेन हि ग्रहणेन ग्रहणात् तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे पद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायात् न भवंति। एवंमुख्यौ एम॰ ने

स्तंतेतिलुत्तषष्ठीकंस्मोहैत्राइसेन्नन्तत्सापेक्षस्य तस्य समासासंभवादितात्पर्यः ५

तादित्यत्र हलः श्नः शानज्झाविति न भवति। उभयोर्नित्ययोः परत्वात् तातङ् प्रवृत्तेस्तथाति सरत्वात् नित्यत्र परत्वान्निस
भावेन बाधितत्वात् त्वरति अपादेशोपि बाधित एव। एवं च तस्मात् स्तिषंतीत्यत्र परेणाचतस्भावेन चतुरनडुहो
रित्यामुबाध्यते। तथा अशासं त्वा विदुषीसास्मिन् हन्नित्यत्राविदेः शतुर्वसुरिति ~~[illegible]~~ वस्वा
रुचानिवद्भावेनेश देशस्य शतृग्रहणेन ग्रहणाच्छतुरनुमोनद्यजादी इति सहैवेणां तोदाश्राच्छ अंतात्परत्वमुयजीव्यघ्रांउदान्तत्वं ष मेनपा४
इत्यमप५ स्येवंविदुषोग्निहोत्रं जुहुति इत्यत्र विदुषेष्वाउदात्तत्वं च न भवति। अनुम इति प्रतिषेधात्। तथा हि अविद्य
मान उम यस्येति सरूपव्रीहिः उमिति च सनाशंसेत्सुकारात्प्रभृति आत्तुमोम मकारात्प्रत्याहारः। तन्नादिलुभ्यइ
त्सुकारात्प्रभृति वा। तत्र च वसुः संप्रसारणं चांतं भूतं। नचैवं द्वितीयपक्षे उतत्ता। अत्र शारवमथमाजानती गा
दित्यादावपि निषेधापत्तिः। तन्नादिलूभ्यसुपक्रमे आप्रत्ययस्यापि तत्र अंतर्भावादितिचेन्नाशानपि परे आप्र अनु उ
म३ वृत्तावपि शत्रुस्वर्त्वं कल्पानपायात्। नुमागमग्रहणस्य विहि शतुरेव तज्ज्ञाहित्यं विशेषणानतदेशात्रे तस्य मुंचा
तां मुंचतेइत्यादावपि निषेधापत्तेश्च इदं तु वार्त्तिकं सिद्धांते पि स्थितं गोः पूर्वणित्वात्स्वरेषु प्रतिषेध इति चित्र
गव्यग्रमित्यत्र हि सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वरूपं प्राप्तं नांतः पाद मिति निपाठस्य इकोगुणावृद्धी इति सूत्रे भाष्य लेर

सर्वत्राविभाषागोः इत्यत्र नकारस्य अउद्र.प
पूर्वरूपे)

त्रिवेधविकल्पेशिष्टविकल्पस्तत्स्फानित्वादितिभावः २ मनोरमायांतुत्र्यादिषुनिषेधोक्तावित्यवत् ५

शब्द कौ० भाष्येचस्थितत्वेनतद्ग्रहीत्वासर्वत्रेतिसूत्रमप्यनित्यमसिद्धत्वंचविभाषायामोरिरूत्वेतत्पंत्रसंतं पांतः स्यापिपूर्वरूपवि
तौच सर्वत्रंविभा षाऽमो धायकत्वितात। केचित्तुशाकलसूत्रेह्रस्वश्चेतिचकारेणप्र[redacted]सूत्रेप्यनुवृत्यनेऽप्तिभाष्यादर्शनात्प्रकृत्यो
तःपाद्मितिपाठमतुसत्यवार्त्तिकाख्यप्रपूर्वपदंतत्प्राप्तिपूर्वकप्रकृत्यैवोपलक्षणमितिसूचितवान्। नचसर्व
त्रविभाषेत्यत्र[redacted]सृङ्‌श्रमनुवर्त्यस्त्रविधिविधान्निषेधःस्तुवचनःहेचित्रागोऽग्रमित्यत्रएवमप्यतिप्रसंगा
त्।नघत्रस्थान्यलत्राश्रयणं। स्तनस्वरसङ्गतत्वात्। चित्रगुरित्यत्रगोतोणिदितिणित्वप्राप्तं। चित्रगुं। चित्रम
नित्यत्रौतुत्रागोतोमशसोरितिषाष्ठवार्त्तिकरीत्याऽऽत्वप्राप्तं अत्रणित्वात्वग्रहणंशक्यमकर्त्तुं। गोतइति
तपरकरणसामर्थ्याद्विवरणात्वात्वाप्रयन्नेः ओतोम्नितिपाठस्यैवस्यायविष्यमाणत्वाच्च। अचिनवमित्या
दावतिप्रसंगस्यशसासाहचर्येणापिवारणासंभवात्। स्वरंकदुगुमान्। इहहस्वनुङ्गामतुदात्तत्वायानगो
श्वन्नितिनिषेधःप्राप्तःतस्मात्त्वोःपूर्वस्वरयोरितिपठनीयमितिस्थितं। एवंचनगोश्वन्नितिसूत्रेवन्नोयत्पद्यते
[redacted]वदुगुम्यामित्यादावंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामितिप्राप्तःप्रतिनेत्यच्चित्तंभाष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वा
त्॥ अवपरस्मिन्पूर्वविधौ। परनिमित्तोजादेशःस्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचःपूर्वत्वेनयोदृष्टस्तस्मा

वद्योगावयःस्मिन्निपूर्वेवतोनचादिसंतोगायणुगुणादः ४ विध्यतेइति

निभा ४ | विभ ४ | स्या

उत्तरत्र

द्यानिमित्तमभूत्ताक्षिवौकत्र्येद्यवब्रह्मस्तुत्यत्र्यदित्यत्वस्यस्थानिवद्भावेननसंप्रसारणइतिनिषेधाद्वकारस्यनसंप्र
सारणंनवपूर्वसूत्रेणगतार्थता[redacted]अविधित्वात्। नचपरनिमित्तत्व[redacted]मसिद्धमितिवाच्यं। अंगा
क्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वात्। नचप्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकारइतिवाच्यं। आसप्तमाध्यायसमाप्तेरितिपक्षस्य
सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्। एवंसमाक्षिवौपयात्। तन्वंति। तन्वते। इहयणादेशस्यस्थानिवद्भावान्नेट। तत्रहितनइत्यं
गंनिमित्तं। तच्चउकारात्पूर्वमिति। अचइति किं। विश्नः प्रश्नः घूत्वा स्यूत्वा। [redacted] अग्निमात्पन्तयाहि। विश्नः प्रश्नइ
२६ त्यत्रछ्वोःशकारस्यशकारःपरनिमित्तकः तस्यस्थानिवद्भावाच्छेचेतितुक्प्राप्तः अवइतिवचनान्नभवति। स्यादेत
कार्य त्। इहांतरंगत्वात्पूर्वमेवढुभायंनचवारणादांगंबलीयइतिशकारःस्यादितिवाच्यं। यत्रह्येकस्यनिमित्तीकृ
त्ययुगपदंगवारणयोःप्राप्तिस्तत्रवारणादांगंबलीयः। यथाकरोतेर्लिङिरालिङ्ऋइतिस्थितेगोरित्यत्रसावका
शामचोञ्णितीतिवृद्धिंवाधित्वांतरंगत्वात्प्राप्तंयणंवृद्धिरेववाधतेप्रश्नइत्यत्रतुशस्यनङ्निमित्तंतुकस्तु
छःमित्तकालावानयोःप्राप्तिःननुयत्रैकस्मिन्विषयेयुगपच्चप्राप्तिस्तत्रैवेयंपरिभाषेत्यत्रकिंप्रमाण
वृद्धिरेववाधतेप्रश्नइत्यत्रतुशस्यनङ्निमित्तंतुकस्तुछःमित्तकालावानयोःप्राप्तिःननुयत्रैकस्मिन्विषये

शब्दकौ ...निमित्तत्वेनैवेयं परिभाषेत्यत्र किं मानम्। किं चाध्यते ...णामिति चेत्। धर्मिग्राहकमेवेति गृहाण। तथाहि मा० न१
अभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रे असवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकं एतच्च षष्ठे प्रथमाह्निकान्ते भाष्ये स्थितं
तद्धि ईषतुः ऋषतुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते। अन्तरंगेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङुवङोर्बाधात्। नो हि अन्तरंगास-
सू४ ज्ञाभ्यां संज्ञां बाधे समासैकादेशे वा हि रंगो न चैवमप्यपवादत्वान्नावेश्यानामिति वाच्यं येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं न४
प्रत्येवापवादत्वात्। नन्वियेषेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य इयादेशे पत्र प्रवृत्तायां ... द्विर्वचनेऽचीति रूपातिदेशे
नापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्यासो विषये न नाप्राप्तिन्यायेन इयङुवङ् बाध्येते इति चेन्नहि कृतेऽस-
वर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः इयर्तीति विषयोऽस्तीति चेत्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्तु न गुणेन सवर्णदीर्घो
बाधितोऽस्यानामिति चेन्न। इयर्तीत्यादौ चरितार्थत्वात्। नन्वेवं सति असवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेन न
इयर्तीति प्रयोगे बाधने सिद्धे तन्न कुर्यादिति चेत्। तर्हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोऽर्थः। न तु
यावत्पुनरसि अपि असवर्णग्रहणमर्थमेवा अचीत्येव इति सूत्रयित्वा योऽचि इति चानुवर्त्य अचीति रिकारस्य लाघवाय
...दिषविधेये अभ्यासस्येत्युक्तिसामर्थ्येनापि इयेषेत्यादेः सुसाधत्वात्। नन्वेवं शास्त्रपानिर्देशस्य अपि इयर्तीति सू१० नि१

शपितेपि चरितार्थाभावाच्चेत्यपि बोध्यं१

...अभ्यासग्रहणसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घबाधितगुणप्रवृत्तेरुक्तत्वाद्यर्थोऽयं ग्रन्थ इति वाच्यं अभ्यासग्रहणसामर्थ्येन इयसंभावनामात्स्यापि ... ...परिभाषा सर्वत्र ... ... विसर्गादिसाधनार्थत्र
अत्रेदं चिन्त्यं असवर्णग्रहणाभावेऽपि इयुवङ्बाधकत्वेऽपि ... संभावनायाः सत्त्वादिना ... नेन निमित्तेन कथं दीर्घ इति ... संभावनामात्रेण नैतत्परिभाषा प्रवृत्तिः ... ... दीर्घकार ... इति१
सवर्णदीर्घप्रवृत्तिकाले३

तिपङुकीयङुन्स्यादिति चेत्। तर्हि इत्येवोच्यतां इणो यणिति साहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति। अन्तरंगेन अवशेष-
णाद्धा तेन अत्रीं रमतीत्यत्र ऐत्तिरपग्नमिरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपि इयेषेत्यत्र ईषतुरित्यत्रापीयङ् स्यादिति
चेन्न। अन्तरंगेण दीर्घेण बाधः इत्युक्तत्वात्। न चैवमियेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यं। तत्र गुणसंभावनायां विनाशो- पे२
न्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रवर्त्त[illegible]नात्। वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे असमर्थग्रहणमकृतव्यूहाः पा-
णिनीयाः इति परिभाषाज्ञापयतीति। अत एव सोऽपि इति वैशमाणिरित्यत्र भाविन्याभ्यादिवृत्त्यान्तरंगस्यापि स- ग५
वर्णदीर्घस्य निमित्तविघातादप्रवृत्तिमाश्रित्य इतिसावृत्यिनि वर्थी समाणिरित्यनिष्टरूपं वारयिष्यते समर्थग्रहणं
परिनिष्ठितत्वं चतत्र असमर्थशब्दार्थः कृतमपि निवर्त्त्यतीति वाप्याप्यतां फलं तु तुल्यमेव गोरं वपरमधिकमिति दिक्।
ततश्चेयेषेत्यादौ गुणोत्कृते सवर्णदीर्घप्राप्तौ पणिप्राप्तेस्येयेयङ् उपवादः। ईषतुरित्यादावन्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घेण
न२ बाध्यत इति असवर्णग्रहणमर्थकं सत्तत्रापकमेवोक्तं परिभाषायाः। न तु गुणेन कथं निमित्तविघातः अत्र च नपरमि-
न्निति स्थानिवत्तेन सवर्णदीर्घप्राप्तस्तद्वस्थत्वादिति चेन्न। दीर्घस्य पूर्वापरविधित्वेन तस्मिन् कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावात्।
पूर्वस्य च विधौ सः न तु पूर्वपरयोरिति विधिद्वयव्यावर्त्यनिरूपणादौ उपपादयिष्यमाणत्वात्। सवो [redacted]

यणोषादिसाहचर्येण सवर्णे ... ... रूप ... अनुस्वारादिसाहचर्येण त्वत्रेपादिकस्यानुस्वारस्य सू१ पचिपरसवर्णेत्यस्येयग्रहणाद्यर्थं ... ... निर्णयेन सवर्णेप
रत्सादिसमाधानं तु चिन्त्यमेव१

शरकौ० योविधिःसोपिसवर्णस्यविधिरितितन्नकर्त्तव्यमेनपरांनेतिनिषेधाच्चएतेनऽसवर्णग्रहणेकृतेस्थानिवद्भावेनेयङ्घेत्सूत्रे
यङ्स्यात्।नचासवर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रोतासवर्णमाश्रित्यइयङ्प्रवर्त्ततांघ्नंतीतिघवदिति वाच्यं।नथासतिपरिभा व२
षाज्ञापनासंभवात्।इयन्तेनिकप्रयोजनायहिउश्नुतिवक्तव्येऽभ्यासस्येतिवचनसामर्थ्याद्रुवंनाविपङुवङोरण
लीवऽत्तुसिद्धमपिअविशेषाद्बाधेयातामितितद्भावत्येवासवर्णग्रहणस्यचरितार्थत्वादितिमस्तुकोसवर्णे
परेनभवतीतिप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणात्।तत्रचउक्तरीत्यास्थानिवद्भावेप्रतिषिद्धेऽइयेघेत्यादौयणएवप्राप्त्यातदप
वादत्वेननिर्णीतत्त्वयोरियङुवङोरंतरंगेणदीर्घेणाईवतुरित्यादौबाधसंभवात्।सोचज्ञाप्यमानासमर्थाश्रयेयुगपत्प्राप्तौ
चेत्येवंरूपविशेषविषयेवलस्यानुरोधेनेतिप्राचांभावः।अतस्वस्योनेसिद्धेरोणादिकेनप्रत्ययेवलो[illegible]पापवादेऽ ना६ ५१२(०७) इतिप
ठिचकृतेसिऊनऽतिस्थितेऽन्तरंगत्वाद्यणान्नतुआंगोप्युपधागुणः।व्यात्रयत्वात्।नचऊठंबाधित्वापरत्वाद्गुणः
मंत्र शंक्यः।लघुपूर्वतामिलक्षणगुणयथांगंचापेक्षमाणस्यगुणस्यव हि[illegible]पेक्षत्वेनबहिरंगत्वात्।एतच्चयेनविधि
रितिसूत्रेकैय्यटेस्पष्टं।हृत्तिकारोऽप्येवंप्रकृतमनुसरामः।उक्तरीत्यातुकिकृतेशादेशः।तथाचविश्वप्रश्न[illegible]यो रामo
स्तुकस्यैतेवेतितन्निवनोयलांतरमाश्रेयं।अ[illegible]वइत्यस्यप्रमुदाहरणांतरंचेत।सैतं।अस्तेवयलांतरं छ्रो

६

यपवादसंनस्यात्तर्हिआपः स्यादितिकृत्सनेपेसर्वत्रपरिभाषाद्वयमानेनयथांतरंगेणबहिरंगेणनिमित्तविनाशाभावस्तत्रैवपरिभाषाप्रवृत्तेः सीदेवादिभिरत्र [illegible] नेतिदितिकृत्स्निताः [illegible] असवर्णग्रह
णज्ञापकत्वात्सार्थक्यविरोधात् २

रितिसत्रुद्धृत्क्निर्देशस्यभाष्याद्यौस्थितत्वान्नस्यादेतत्।अकृतव्यूहाःपाणिनीयाःकृतंवानिवर्त्तयंतीतिपरिभा
षाभ्यांविश्वप्रश्नयोःसिद्धोकिंसत्वकृन्निर्देशेन।नचोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनंतत्फलं।तेनचाप्रवृत्तेति सि
द्धं।अन्यथापस्पृह्लइतिभावि[illegible]नंलोपमालोच्यप्रागेवात्वं नक्रियेतेति।तत्कल्पितकोतिभवका नित्यादौचाक कृतंवानिवर्त्तयंति
चूनत्रूयेतेतिवाच्यं।अदोजग्धिरितिसूत्रेल्यप्ग्रहणस्यप्रत्ययोत्तरपदयोरितिसूत्रेउत्तरपदग्रहणस्यचक्रमेण
ल्यब्लुकोरंतरं[illegible]गबाधकत्वज्ञापनार्थतया सिद्धांतग्रंथेषुप्रसिद्धस्यैवोक्तपरिभाषाद्वयानित्यत्वज्ञापकत्वसं
भवात्।अथनिर्युक्तिकःसिद्धांतप्रवादोनअंध्यस्यल्यबुत्तरपदग्रहणयोःप्राप्तविध्यर्थत्वात्।अकृतव्यूहपरिभाषा २६
वशाद्प्राप्तेस्पष्टत्वादितिचेत्।नास्मिन्नांभूतांल्यब्लुत्तरपदग्रहणवपि।अकृतव्यूहपरिभाषायाअनित्यत्वेप्रकृति
६४ प्रत्यापत्तिवचसएवज्ञापकत्वसंभवात्।मास्तुवार्तेपि।केराःसोविलोपइत्यादिनिर्देशानामेवज्ञापकत्वात्।तथा
हिकडस्स उइतिद्रुतोःपदांत।प्रयुक्तेयलादेशेकृतेआकृणस्यनिमित्त विघातादकृतव्यूहाइतिन्यायेनगु
णोनस्यात्।नचासिद्धंबहिरंगं।अंतरंगंवलीयइतिपरिभाषाभ्यांनिस्तासन्न स्तइदमित्यादौकृतेपिदीर्घेनिमि
त्ताविघातेननत्रपचावेदमित्यादौचसावकाशयोर्द्वयोरपिपरिभाषयोर्येननाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषा

सोऽप्यतिदिशि वत इति लक्षणेन सिद्ध इति ... अकृतव्यूहपरिभाषा तु मानान्तरकृतानिमित्तविनाशोन्मुखे वर्तते इति भावः ४

श०कौ०

बाध्यत्वात्। अन्यथा पेचुषो जग्मुष इत्यादि न सिध्येत्। एवं विभ्र इत्यत्र गुणनिषेधं क्रियमाणं न ङित्त्वमेवास्तु न व्यूहपरिभाषां ज्ञापयतु। समर्थानामिति चमास्तु। अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रे अकर्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भाष्यं संगच्छते। तस्मात् त्वपि समर्थत्वमल्पबुत्तरपदग्रहणः। सतुक्कत्वं च पञ्चाविनकार्यार्थमेव स्थितं। अत्रोच्यते वार्णादाङ्गं बलीय इति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सतुक्कग्रहणं तथाहि समानाश्रये इति प्राचां ग्रन्थाननुसृत्य प्राग्वृक्कं न द्वयोर्दृष्टं । व्याश्रयेऽपि विवक्षुः धातत्वीकारात् । तथा च कैयटेन असिद्धवत्सूत्रे शङ्कनं इत्यत्र वार्णाद् आङ्गस्य बलीयस्त्वात् एकादेशं बाधित्वा अत्र धोपक्रमः न च तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यं। विश्नः स्योन इत्यत्र अविच्छकारेकारांशसाम्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात्। किं चाङ्गस्य आच्छीनद्योः शीङो रुट् अचः परस्मिन् येन विधिः उपेयिवाननाश्वान् अ आ इत्यादीनां अजादेर्द्वितीयस्य। अरस अस्तु लोपश्च सार्वधातुकमपित्। उपसर्गाद् अस्यत्यूहत्योर्वा इत्यादि सूत्रे ष्टुके पररूपं दत्वादि सकर्मकेत्यादि समानाश्रयत्वं। क्वचिदादत्यक्विचि दनादित्यप्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धान्ते परिशीलनेन ज्ञापितं । षष्ठे भाष्ये प्रथमाह्निके नेवार्णादाङ्गमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणा ... राम०

असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये भाष्यकारप्रतिपादितं निवृत्तिसाधनार्थं अन्यथा ऽन्तरङ्गत्वात् ... ६ ... प्रत्ययस्थात् ... समानाश्रयत्वं ...

७

... इति भाष्यं ... इत्यादिति सूत्रे भाष्ये एवमेव ... इति ...

नेवोत तस्माद्बहिरङ्गपरिभाषाकृतव्यूहपरिभाषयोरिव वार्णादाङ्गमित्यस्या अपि अनित्यत्वमेव शरणं। तच्च सतुक्कग्रहणेन ज्ञाप्यते। न च परस्मिन्नेवं विधावेति स्यातिवद्भावेन तुकं वारयितुं सः अन्यार्थतया अवश्यकर्तव्ये नाचश्यत्वेन गतार्थत्वात्। एवं चान्यार्थं क्रियमाणं सतुक्कग्रहणं अकृतव्यूहा अस्या अप्यनित्यतां ज्ञापयतु। प्रकृतसूत्रे विभ्रध इति प्रत्युदाहरणं तु यथाश्रुतरीत्या एवं स्थिते ङित्त्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वात् कृतव्यूहपरिभाषायां ज्ञापकान्तरमास्थेयं तच्च प्रत्यापत्तिवचनं उत्तरपदग्रहणं समर्थग्रहणं वा तेभ्यो लघुत्वात् त्व्यग्रहणमेवेति निष्कर्षः। आचारक्विबन्तार्थं प्रत्ययग्रहणं तव मम मादिवाधनार्थमप्राप्तविध्यर्थं चोत्तरपदग्रहणमिति हि स्यात् स्पतिमपर्यन्तानुवृत्तिरेवं हापि केति हृदन्तोऽभिप्रायात् अन्तरङ्गस्याप्यपवादबाध्यत्वादयुक्तेति सप्तममेव स्मृते एवं च पामाद्यन्तर्गणसूत्रे विधानासन्नरपदलोपश्चाहृतसंधेरित्यत्राहृतसंधिग्रहणमप्यनावश्यकं वीक्षमाणादिभ्यः हृतसंधिभ्य एव तद्धिताः इति स्पष्टीकरणार्थं वा स्तु एवं स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेनैषा परिभाषा सर्वत्राहृतसंधि ... समासादिभ्यः ... हृतसंधिभ्य एव तद्धिता ... एवं स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेनैषा ... [illegible] ... स्त्री
पुंतेई क्के पक्षः समीचीन एव। आभात्तत्र स्यकेपरस्तु निमित्तापायपरिभाषा भाष्यासंमतेत्येवं रूप आपाततः चेद्रः

... इति ...

ष्ठभूत्वेनहीदं वचनं नाविस्मायइत्येवं रूपोहरत्नग्रंथोष्यापातततएवासमर्थानामिति सूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य स्वय
शब्दकौ मेवकृततात्। अथवाउक्तपरिभाषयोर्मध्ये अकृतव्यूहपरिभाषैवलाघवादादर्त्तव्यानतु कृतमपीति। गौरवादि
त्येवंपरतयाकथंचिदूयोनेयः। फलं तु निर्विवादं ज्ञापकंतरायग्राममपितुलभत्वात्। तथ्याचाविनिमिसूत्रेदीर्घ
विदधदिहज्ञापकं अंतरंगोहिपरिहाहूतेप्रतीचइत्यादौ कथंदीर्घस्यविषयलाभः। लौकिकन्यायोपीहस्तवच
नः। लोकेहिनिमित्तमुभयविधमपिदृष्टं कार्यस्यस्थितौनियामकंतदनियामकंच। आधेपयान्यायनये अपेक्षा
बुद्धिः। तन्नाशेनद्वित्वनाशाभ्युपगमात्। तथावेदांतनये प्रारब्धस्यविक्षेपस्थितिनियामकत्वं उपाधेः स्फटिकलौ
हित्यादिस्थितिनियामकत्वंचप्रसिद्धमेवाद्वितीयं दंडादितन्नाशेपिघटनाशादर्शनात्। एवंस्थितेलक्ष्यानुरोधे
तृतीय ४ नेहापिद्वैविध्यंकथंनभवेत्। तथाचयस्यचलक्षणांतरेणानिमित्तंविहन्यतेनासावनित्यइत्यस्यकृविराम्रयणं
कृचिन्नेत्येवंरूपेसिद्धांतेलौकिकद्विविधव्यवहारोपष्टंभकत्वेनोदाहृतः कैयटादिभिः। वालिसुग्रीवयोर्युध्यमा
नयोर्भगवतावालिनिहतेपिनसुग्रीवस्यवालितःप्रावल्यंव्यवहरंतिभगवत्सहायैः पांडवैर्जयेलब्धेपिपांडवा समने
नांप्रावल्यंव्यवहरंतिचेनीतिदिक्। स्यादेतत्। यदिद्योतिरिंसर्वक्षुते निर्देशास्तर्हिराद्वोपेतस्येवानुवृत्तेर्मिल रामः०

तत्रयदादिकंलक्षणंनिसादिमनिसर्गमितिविचारः तत्रायंन्यायः प्रकृतिमपरात्तुकामत्वौर्यिविचारः कोभिन्नकार्यप्रवृत्तेकिंप्रवर्त्ततेकेनोतितइनामन्यामइतिबोध्यं २

(राघोपका)

न्निःस्यात्। तथाचहः ऊठौऊरइत्यत्रलोपोनस्यात् वितुक्स्यात्। नचानुवृत्तिसामर्थ्यात्तुकं विनैवतत्रगयतां। एषोहिं
सायासित्यत्रातइत्येनुवृत्तेपिअवर्णद्वेवेतिवाच्यंवकारमात्रान्वयस्याविस्तुवचनात्। परंतुधुकवितुकौद्वावपीहनिर्दिष्टयेतेइति
तेरे३ तन्नसमाहारद्वंद्वेएकवचनापत्तेः। इतरयोगेबहुवचनापत्तेः। छकारयोछसमासेकृतेवकारेरतोतरेतरयोगद्वंद्वंकरिष्या सतुउर
मइतिचेन्नसमाहारेपचसंगात। यथासंख्यासंभवापत्तेश्च। अत्रोच्यते। छकारवकारयोःसमाहारेद्वंद्वेकृतेछकारां
तरस्यद्वंद्वांतरमस्तु। आदेशेपिशब्दयप्रश्लेषः। नथाचोतरतम्याघयासंख्यन्यायाच्चैवसिद्धः। अस्तुवासतुकस्येवं
निर्देशःराद्वोपेतसामर्थ्यात्केवलस्यान्वयः। नथाख्येनिनत्वनिषेधाल्लिंगाच्चमरुत्तेइत्यत्रहिछलोपंविनानत्व
प्राप्तिरेवनसंभवति। एवंमहेर्घिनःद्वमरुत्रिस्यशर्योःशपइत्यादिनिर्देशाअपिसंगच्छंतेइतिदिक्। अस्मिन्पक्षेअच
1 इत्यस्यप्रत्युदाहरणांतु। एत्वास्तत्वेति। अत्रहिऊठः स्थानिवत्वाद्यणनस्यात्। नतुस्वाश्रयमत्वंभविष्यति। अति
देशानोत्वाश्रयकार्यनिवर्त्तकत्वादितिचेन्नविधियरूपप्रयोजनेकथनावसरेइहसूत्रेस्वाश्रयनिवर्त्तेःसिद्धांत
यिष्यमाणत्वात्। नन्वेवमपियोत्रयणिविधावाश्रीयतेअचूनासावादेशःयश्चादेशःऊठितिसमुदायः नासौयणिवि
धौनिमित्तमितिचेन्न। अनुबंधानामनेकांतत्तपाएकांततेयुक्तेसितयाऊकारस्यैवादेशत्वात्। वतितिर्देशादभा सितसर्वं२

एवंचादेशरूपसमुदायकार्यनिवृत्ताविपिआदेशाश्रयनिमित्तकत्पण्डितरहितिभावः २
स्थानिनिरसतियकार्याभावआदेशेपितद्भावरतिताकार्यमादेशनिमित्तकमादेशाश्रयनिमित्तकंचेत्युत्पतेरत २

शब्द्कौ

यस्येति लोपेनल्लिङ्गे लिभाव:५

वोध्यतिदिश्यतेइतिवक्ष्यमाणत्वाच्च। एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणं। अत्र हि अनुनासिकलोप: परनिमित्तक: त
स्य स्थानिवद्भावाद्धस्वस्य पिति कृती ति तुक् प्राप्नोति। अयपरस्मिन्निति किमर्थं। युवजानि: अत्र जायाया निङ: स्था
निवद्भावाघलोपो न प्राप्नोति स्वाश्रयनिवृत्ति भावातिदेशश्च वक्ष्यतेइत्युक्तमेव। किं च व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्र
पात्‌ पादस्य लोपो हस्त्यादिभ्यइति अपरनिमित्तको लोप: ततो गर्गादित्वाद्यञ्‌। वैयाघ्रपद्य: लोपस्य स्थानि
वद्भावात्पाद: पदिति पद्भावो न स्यात्। वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत्। पादे नेत्पादावति प्रसंग:। किं च पाद: शातस्मे
रस्मिन्निति हृतेत वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भावस्य चरितार्थं भिनिकृत्‌ तस्य सामर्थ्यं। प
तिष्यति। न न्वेकादेशो नाच: किं त्वचो:। तत्कथं स्थानिवत्वमिति चेन्नावर्णनिर्देशो जातिग्रहणात्। अतएव आप
सौगोमतौ चातुरो। आनडुहो इत्यादि सिध्यति। अ प सौ अपत्य मित्यस्य देविकाशिंशपादित्य वाद्युदीर्घसत्रं अ य
उदवाहे। उदकं वहतीति कर्मण्यण् संज्ञायामुदभाव: तत्तो ङीप् एकादेशस्यादिवत्वात् आसोतु मामीनभवत: तथा
नास्ति अस्य पर निमित्तं एकादेशस्याङ्ग तेसति प्राप्नो वाह ऊ एन भवति। पूर्व

पादे नेत्पादौ ४

दिवत्वा

६

विधिरिति किं नेधेय:। नि एवं हुत्र उपसर्गयो:। कि: आतो लोप: घ्वयइत स्थानित्रइति ठक्। आका
रलोपस्य स्थानिवत्वे तु सतिमत्रत्व व्यपदेशेन स्यात्‌ तं विहत्वाता… व्येतानहि त्रिपत्रो क्षिपुत्र व्यपदेशं लभते
नेन्चे वमपि विधिग्रहणं मास्तु एवं स्येति षष्ठ्या कार्यकर्त्र्यवेदर्थस्यान्वेषुं शक्यत्वादिति चेन्न। पूर्वस्य विधि: पूर्वस्मा
द्विधिरिति समासद्वय लाभार्थं विधिग्रहणात्‌। पंचमी समासे उदाहरणं तत्तन्वंतीत्युक्तमेव। … स्यादितत्‌ पर्यंचमी
समासोपीष्टस्तर्हि विगणय्येत्यादि न सिध्यति। ल्यपि लघुपूर्वादित्यपादेशे कर्त्तव्ये अत्र ल्योपस्य स्थानिवद्भावात्‌
नचारंभ सामर्थ्यं अन्तगमय्येत्यादौ मित्त्वचरितार्थत्वात्। अत्रोच्यते पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवमनित्यं निष्ठायां सेटी
ति लापकात्। तथाहि तत्र सेटीति पदं न ताव द्यर्निष्ठा व्यवत्यर्थं भाविजंतात्‌ न देसंभवात्। ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य
दग्धिकृतत्तीमन स्यात्‌ अस्मात्का ज्ञावधारणार्थं सेङ्ग्रहणं। इटि कृते णिलोपो न तु तत: प्रागिति। अन्यथा कारित
मित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेश इतीणिनिषेध: स्यादिति सेयीवैतोभावे न पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वे तु न प्राप्र

नि

पंचमी समास: … सेङ्ग्रहण

मात्तृ

कृकमित्वात्... [illegible] ...भाष्यस्थमसाख्यानादि कृतं

शब्दकौ० एवं निषेधः शिवाद्यावधानात् तस्मात्सेड्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितं तथा चाष्टमेऽध्याये नतिसस्त्रे हरदत्तेनाप्यु
नित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्यानिवद्भावः निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात् एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरणे एव व्याख्यातमिति निय
घ पीति प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तत्कूयस्यार्थः लेखकप्रमादात्कूयमंशो वा
कल्प्यः एतेन अतोऽस्य[redacted]णीति स्त्रेयदत्तवक्तव्यं तद्द्विर्वचने ची
तत्रैवोक्तमित्यपि हरदत्तग्रंथो व्याख्यातः तथा वस्वेकाजाद्घसामिति सूत्रे कैयटः पूर्वस्मादपि विधाविति तदनित्यमिति माध
वाचार्यास्तु परिहृत्य गतं इत्यत्र असिद्धवदत्राभादिति व्याश्रयत्वान्नापरिहृत्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाशंक्य प्रदेशि
दस्य प्रत्ययेत्यादिभाष्योदाहरणावर्जनेन समादधुः यद्वा ल्यपि लघुपूर्वादित्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्याचे
स्थापिं वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्व्यवधानेऽपि न दोषः इतिकेचित् ऌपंचमी समासः इत्थमास्तु प्रयोजनाभावात् तेभिदि
तामाथितिकः अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तं तत्र वेभिदितेति तावदस्याथासिद्धम् एकाचउपदेश इत्यविहि
तविशेषणात् अयणात् माथितिकेऽपि मथितं पण्यमस्येति विग्रहे तदस्य पण्यमिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति लोप
भा [illegible] ...ति हलादिःशेषः... [illegible] ...कोऽपि ... इति सेट्
आ ... [illegible] ...हत्कृत्ती ... दीर्घः ... इति लघूपधगुणः ७

स्त्रोपेऽकृते इत्युस्तक्तां तादिति कादेशो न भविष्यति अनत्तिवाविति निषेधेनस्थानिवद्भावासंभवा[redacted]त् ठस्येकइत्यत्र
स्थान्यादेशयोरेकारस्य उच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वात् अस्तु वा स्थान्यादेशयोरेकारस्यापि विवक्षा तथैवमनत्ति
वितात्कादेशप्रसंगः सन्निपातपरिभाषया समाधानात् नचापीपचन्नित्युदाहरणं इह हि अंतरेकारस्य चकारस्य
चातो गुण इति पररूपत्वे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावात् झिग्रहणेन ग्रहणे सन्निषिजभ्यस्ते तिजुसजाप्नः तिलोपस्यैका
देशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यं वेत्तेर्हिलड्वेवानंतरो झिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लड एव
व झेर्जुस्विधानात् नच सिचा साहचर्याद्धुडेऽपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यं विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बली
यस्त्वमिति अत एवं भवते र्यङ्लुगंतात् लुङि अबोभवन्निति माधवः पंचमी समासप्रयोजनतया अपीपचन्नि
त्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकं तया संमतं हलोऽर्थग्रहणाच्चिनायकात् साहचर्येन सर्वत्र आश्रीयते
इत्युक्तं दीधीवेवीयामिति सूत्रे तस्मात् घञ्लुकि भुवो लुङि जुसेवोचितं अत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य
परा॰ यो जुस प्राप्तस्तन्मात्रपरतायामाधवेनैवोक्तत्वाद्भ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात् परादिति लाघवादातइति नियमः सामा
न्यायेऽपि तदा जुसभावे अदभ्यस्तादित्यत तथा चाबोभवुरबोभवदिति पक्षभेदेन रूपं लभ्यते नित्यत्वेन वुकोगुणबाध
दुरितसरस्त्रात् ... [illegible] ...५

शब्दकौ० कत्वात्। माधवोदाहृतमवोभूवन्निति तु चिंत्यमेव अंत्यादेशस्य दुर्लभत्वात्। अपीपचन्नित्येतत्सिद्धये पंचमीसमा पंचम्
सस्त्वाश्रयणीयः। विगणय्येत्यादावतिप्रसंगस्य तु पूर्वोक्तास्वोद्धारः समर्थव्या इति युक्तः पंथाः। ननु पंचमीस
मासो मास्त्विति मते तस्वतीत्यत्रे दूष्यादिति कुतो नोद्भावितं इति चेन्न बहिरंगस्य णत्वे सिद्धत्वात्। नच नाजानंतर्य इति
निषेधः अनंतरैकार्यविधौ यत्राच आनंतर्यमिति कैयटेनाभ्युपगमात्। कथं तर्हि तन्वेतीति पंचमीसमासोदाहर
णं प्रागदत्तमिति चेत्। हृदत्तमतेनेत्यवेहि सहि यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति व्याख्यात्। नन्वेवं नपदांत
सूत्रे दध्यत्रेति हृत्रिमुयादायष्याति वद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद्बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति मिश्रोक्ति वि
रुध्यते। बहिरंगे यणि अचोराश्रयणेन नाजानंतर्य इति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः। किंच संयोगां
तस्य लोप इति सूत्रे असिद्धं बहिरंगमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणो यणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य प्रत्या
ख्यानमपि विरुध्येत। अपि च णलिति सूत्रे उरण्रपर इति परेण चेत्कर्त्तव्यमित्यत्रे फक्कपंक्त्यये तेनस्तुक्तं तदपि
विरुध्येत रारीति लोपसंभवात्। असिद्धपरिभाषायाश्चोक्तरीत्या निषेधात् किंच न धातुलोप इति सूत्रे प्रेद्धमि
गौंतसेप त्यत्र भाष्येण समौत्पत्राश्रयण इत्यस्य प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोधः किंच एतदेः इत्यत्र पचावेदमित्यादावति राम०

११

यत्वविधावियङ्कोपि संधिकारात्प् तयाचाङ्गलोपाभ्मयणं नस्तुचक्रतिमाकः

प्रसंगमाशंक्य बहिरंगातयास्वकृतं समाधानमपि भज्येतेति [illegible] दिकृतस्माद्धूरदन्ऋहतां व्याख्यां एवं परस्त
ग्रंथेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत्सत्यं। अत एवेमां व्याख्यां न धातुलोपसूत्रस्थवार्त्तुपादेयामवोचाम केचित्तु इत्यादि ज्ञापका
न्नाजानंतर्य इत्यस्यानित्यता माश्रित्य वा कथंचित्समर्थनीयं। स्यादेतत्। कैयटमतेपि अचोरिति द्वित्वं विवक्षितं न
वा। आद्ये मूलभूतज्ञापकविरोधः नहि कोसिंत्को स्येत्यादावनंतरे षत्वविधावचोराश्रयणं द्वितीये तु मूलभूतं
ज्ञापकं संभवेत्। पदी ग्रहणौस्यात्ताननुपरेणैवेति स्थितं। अथ परेण ग्रहणो हल्लोपिके चिदंतर्भवंतु नाम। अजा
नंतर्यं तु नयातमित्याशयः। तर्हि स्तु कथंचित् ज्ञापकनिर्वाहः अपजद्वंद्वं ह सइद्धृतंइद्धमित्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घ
स्तु दुर्वार एव। नपत्रासिद्धं बहिरंगमिति प्राप्नोति नाजानंतर्य इति निषेधात्। अन्वंतरंगं बलवदिति परिभाषांतरेणै
देसिध्यति। नथा च विप्रतिषेधसूत्रे अंतरंगं चेत्सुपरूप्य स्याडिः शीनामाहुणः सवर्णदीर्घादिति प्रयोजनं प
ठनिति चेत्। संपठितं। किंतु व्यूढं तमप्रयोजनानि पठित्वा असिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेयं कर्त्तव्ये त्युपसंहृतं
एतेन प्रकृतसूत्रे पद्मामष्ठेत्युदाहरणाद्रूपेणा प्रस्तावे असिद्धपरिभाषाभ्यां भाष्यकारैरुदाहृता मंतरंगं बलीय इ
त्येतदुपलक्षणतया व्याख्या च क्षणाभोविके परः प्रत्युक्तः विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तस्मादिह सिद्धांतत

निरपवादस्मात् सापवादेनेतिभावः ५ हलंग मतंतुकोरु २ परिभाषाद्वयांगीकारे ६

शब्द को त्वमप्यदेववक्तव्यमिति। उच्यते। अंतरंगपरिभाषायानित्यत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानंतर्य इति सापवादत्वादुभयो
रावश्यकता विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यं तु अस्तु च यथा परमेवेति भागद्वयं निकारणं कैयटलघुविवरणकारादयोप्येवं
मा २ बहुविवरणकारास्तु नाजानंतर्य इति परिभाषांस्तु। नैतावत्कं तयायत्संतेना सिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञा मतं २
प्यते इत्याहुः। अस्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थनाजानंतर्य इति भाष्यमपि अनित्यत्वपरतया भंक्तानेयां अ
स्प ५ न्यथा हि तत्रैवांतरंगं वलीय इत्यप्रत्याख्यानं विरुध्येत। अत एव वहन्नो नलोपः सुप्स्वरेत्यत्र हत्ररूप्यामित्यत्र न
लोपस्यासिद्धत्वाद्रुत्वस्येति तद्वेत्युपक्रम्य संनिपातवहिरंगपरिभाषाभ्यां गतार्थतामाशंक्य परिभाषाद्वयस्या
प्यनित्यतां ज्ञापयितुं तदग्रहणमित्युक्तं। अत एव तत्र मिश्रैरप्युक्तं। वहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यासेत्य
त्र वहिरंगमपि यदा घतं अंतरंगं तदपि नासिद्धमिति। तथा प्रतिदीव्न इत्यादिसिद्धयेप्यसिद्धपरिभाषाया अनि
त्यत्वं स्वीकृतं। अत एव वाचास्य घरित्यत्र यलोपे कार्ये तुक्नासिद्धमिति दिक्। एतदपवादश्चाकृतव्यूहाद्भूता
दिः। उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्था हेतुरिति संवर्वस्तु स्यस्यादेततापूर्वस्ये
५२ ति संबंधसामान्ये षष्ठी। संबंधवद्विधिः॥ कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा। एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फ गम०

पयादेशस्य दीर्घस्थानिकत्वेन ... भावेन स्थानित्वात् ... समेतात् २
नित्वकादिभ्यो ... सिद्धत्वात् ४
पदिपिष्टस्यायां दीर्घो नस्यादितितात्कितमास्यात् धनितं वेदं नवासंयोगस्य पूर्वत्वादिति भाष्यकारेण ५

तं लक्ष्यं। विधिग्रहणे सति पविहि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमेव। अन्यथा हेगोरित्यत्रागकारात्पर
स्य वर्द्धः स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः स्यात्। सत्यं विधिग्रहणं योगविभागार्थं तेन पूर्वस्य विधौ स्था
निवदेवेति नियमात्साश्रयं व्यावर्तते। वस्तुतस्तु योगविभागः विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भ
दप४ विष्यति। शास्त्रीयेः शास्त्रीये चानेन यतीत्यादौ ल्यभावोः शास्त्रीयो विसिध्यति। नन्वेवमविपूर्वसूत्रादेव वि
णात् ५ धिग्रहणमनुवर्त्स्यिष्यते। सत्यं। पुनर्विधिग्रहं द्वितीयो नियमः क्रियते पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयो
र्विधाविति। तेन नईयतुरिति सिध्यति। अन्यथा हि इएतोः तु सिद्धिर्वचने चीति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशात्
द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात्पुनः प्रवृत्त्रिवेलायां वाश्रयत्वेनवार्णादांगं वलीयस्त्वस्मिन्न प्रवृत्तेर्वर्णमा
त्राश्रयत्वेनांतरंगमत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात्। न च कृतव्यूह इति यणि निवाच्यं निमित्तविघाताभावात्। कृते
यणि तस्य स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः। ननु सवर्णदीर्घे कृते अंतादिवच्चेत्यनेनाभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् अभ्या
स ह्रस्वत्वे दीर्घ इणः किति नीति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणाभावे ईयतुरिति स्यात्। सिद्धांते तु
पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावान्निमित्तविघाते नाकृतव्यूहपरिभाषया यणोपस्थितिः सिद्धं रूपं। पदान्तविधि

... परिभाषया ... समानाश्रये ... २
... परिभाषा ... प्रसंगात् २

वस्तुतोनित्यत्वेन कृत्स्नलोपाद्यागीत संहं ... इदं चविप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकैयटयोर्ध्वनितं

तिवत्तिवत्वेनाभावोप्यतिदिश्यते। उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणाल्लिंगात्। विधिग्रहणात्तु पूर्वस्यैवं न तु पूर्वपरयोरिति
तदर्थमिति दिक्। इहस्थान्यादेशानिमित्तानां त्रयाणां सन्निधाने विशेषविस्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते। न त्वा
देशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा। वैय्याकरणाइत्यत्रायादेशापत्तेस्तदुक्तं। अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोःसिद्धमिति। न न्वे
वं समाधेत्यत्र जश्त्वादेशप्रसंगः न च पत्वोपावितिपूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणे न कृत्वे स
त्यामेकदेशाविकृतस्यानन्यत्वपाद्विग्रहणेन ग्रहणात्। एवं यात्यादित्यत्र वधादेशप्रसंग इति चेन्न। आदिषा
त्योरपि स्थानिद्वारा अनादिष्टादचः पूर्वत्वात्। ननु स्थानिनः पूर्वत्वे विवक्षितादेशस्य किमायातं। न ह्यनादिष्टादचः पू
र्वत्वेनाभमशास्त्रीयं कार्यं। तत्स्थानिवदादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतेति चेन्न। अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्य
अचः परस्मिन्निति शास्त्रे प्रवृत्तेऽपि तत्र स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात्। तथा चाचः परस्मिन्निति देशं एव शा
स्त्रीयं कार्यं। तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यत इति फलितोर्थः। अत एव न पदान्तसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतं। अन्यथा स्व
सोरभ्रोपेपस्वाड्ढ्ल तुस्वारो नादिष्टादचः पूर्वं इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात् सवर्णग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। न न्वे
वं स्त्रियकं द्रुतिरिति न सिध्यति तथाहि। कंडूयतेः क्विप् अल्लोपयलोपयोः कृतयोरभ्रोपस्य स्थानिवत्वेनो उवङ्

इदं यमः ... तावत् ... स्थानिवद्भावानुसामाधर्मातिपादकैमद्भाष्यत्वनास्यधातोः ... भिप्रायेणात्र ... तैरेवदितिबोध्यं

अथ वादिदिविधौ ... अनादिष्टादचः पूर्वत्वं ... स्थानिद्वारकस्यैव ... इति ... तिभावः ५

कृतेऽनुकारस्यानादिष्टादचः पूर्वस्य यस्य स्थाने जातस्यो वङ् स्थानिवदादेश इति स्थानिवद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वात्
अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेनाकारेणाव्यवायाद्भावे न स्थानिवत्वादेवलोर्व्योर्वलीति लोपाभावेन हलि चेति दी
र्घे कृते कंडूतिरिति ... प्राप्नोति परत्वात्। स्थानिद्वारा पूर्वं उवङ् न तस्योवङ्ककस्यतर्हि वकारस्य यस्य च ऊठ् व का
रस्य न स स्थानिद्वारा पूर्व इति। अत्र केचित् त्रिरिति वक्तं डूइत्यस्य कंडूव इत्यादेशान्तानस्य च कंडू ऊ इत्यादेशो कर्त्तव्ये
स्थानिवद्भावाप्रसंगाभावात्। उक्तं हि सर्वसर्वपदादेशा इति। अन्यथा निराधधान्यादित्यादावपि स्थानिवद्भावा
नापत्त्या मलशोथिल्यापत्तेरिति। अनीयते अनादिष्टादचः पूर्वता पाः स्थानिद्वारकत्वम् अनित्यं न पदान्तसू
त्रे कंडूतिरिति भाष्योदाहरणाद्दत्तापकनां आतोनुपसर्गे क इति सूत्रे कविधौ सर्वप्रसारणिभ्यो ड इति वार्त्ति
कस्य तत्र यद्दक भाष्यस्य च पर्यालोचनया प्येवमेव लभ्यते। न चावत्र भाष्ये योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्था
निवत्वं हीति। स्थानिद्वारकं तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे संप्रसारणं प्रघ इत्यास्यां संगतः स्यादिति नत्रैव स्फुटीकरिष्यते। त
त्र त्यकैयटस्वापात ततः। एतेन तितउमाचष्टे णिनितापपनीति ह्रद दत्रग्रन्थोपि समर्थितः। तत्र हि णौ टिलोपे कृते
तस्य स्थानिवत्वाद् अचो ञ्णितीति वृद्ध्यभावे विकृत उपधाया इति कृद्धावाकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्

इदं च शापकं सिद्धं न सर्वत्रैतस्य परिभाषायानुपसंभकमितिबोध्यं ५

श०कौ० वृत्तिनपुंग्विधावुकारलोपस्यस्थानिवत्त्वात्तुङ् आप्नोति। नचयस्यपुक आकारांतस्यन्तासोऽपूर्वःपश्चपूर्वत्वमनित्यमि
त्येवंसत्स्वस्यश्रासां आकारेणतस्यपुगितिवाच्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यतयासर्वेसर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्याचा
कारांतस्यापिपूर्वत्वानपायात्। तस्मात्स्थानिद्वारकंपूर्वत्वमनित्यमित्येवहरदत्तस्यशरणंमत्रकेचित्। तिता
पयतीत्यसाध्वेव। तथाहि तितअणिच्इतिस्थितेऽल्लोपस्यप्राप्नोत्यतउपधायाइतिवृद्धिश्च। अनयोर्नित्ययोःप
रत्वाद्वृद्धिः। ततश्चिल्लोपेकृतेस्युतएवानादिष्टादचःपूर्वमादंतंनतुस्थानिद्वारेतिपुक्प्राप्नोति। तस्माद्वृद्धि
चोगुणेकृतेऽपिचिवृद्ध्यावापादेशोतितर्ष्यतीतिभवति। नच तितणिच्इतिस्थितेऽन्तरंगत्वाद्गुणेशप्ययपादेशे
तितयतीतिस्यादिति वाच्यं शपिविहितगुणेऽसतिवृद्धिरेवीतिबाधेनाद्गुणस्यनिमित्तविघातस्योत्पत्स्यमानत
याअकृतव्यूहपरिभाषयाएवंमंतरंगस्याप्यद्गुणस्यप्रवृत्तेः अकृतव्यूहपरिभाषायांतरंगपरिभाषायाअ
पवादइत्युक्तं। नचशपिगुणस्याचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्गुणस्यनिमित्तविघात इतिवाच्यं। पूर्वस्यैवविधि
धौस्थानिवद्भावेनतत्पूर्वपरयोर्विधावितिउक्तत्वात्। तस्मात्तिताययतीत्येवसाधुनतुतितयतीतितितापयती राम०
तिवाचडितुतितणिच्चङ्तिप्इतिस्थितेतनोतेर्डंःसन्वद्वेतिसुत्पञ्चिपक्षेऽनभ्यासस्येतिढित्वनिषेधेऽवि
गुणसेःपूर्वत्वंभिन्नोतरंगत्वेनाद्गुणइत्यस्यप्रवृत्तत्वेनतस्यानवस्थायांनिमित्तविनाशसंभवनाभावात्कृतेऽद्गुणेऽपिचसत्तुत्सगुणस्योरपातताबांधसनेनदितिक्रमिव ४

१४

आभिमतेनअतोलोपइतिरवस्थैवविधाविधितिव्याख्यानात्स्थानिवत्त्वाभावइत्यपिबोध्यं१
क्वितेनिधीयतेरूपिप

२१ लोपस्यचङ्यणौनिर्हासस्था। निवत्त्वनिषेधाद्भस्याभावेणिलोपेतस्यस्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽतोलोपाभावेदीर्घविधि
प्रतिस्थानिवत्त्वनिषेधात्सवर्णादीर्घइतितादितितादितिभवतिनततीनततीलवतितापदिति। अत्रेदंवक्तव्यं। परत्वाद्वृ
द्धिरित्यसंगतं। नित्यत्वेनद्विलोपात्। नवद्धिर्नित्या। अचःपरस्मिन्नितिकार्यातिदेशेनवृद्धिप्राप्तावपिलस्यानंतरेण
प्राप्नुवन्ननित्यइतिन्यायेनानित्यत्वात्। एवंचहरदत्तोक्तिःसुष्ठ्वेव। किंतु अनित्यमपिस्थानिद्वारकंपूर्वत्वमिहनेष्य
तेइत्यस्मिन्नर्थेप्रमाणंचिंत्यं। तदेवंस्थानिद्वारकंवास्तुनोवा। उभयथापिचःपूर्वत्वमिहग्यतेइतिविधिरितिकर्मणि
किप्रत्ययःपूर्वस्येतिशेषेषष्ठी। अनुवादेपरिभाषानुपस्थानात्सुगाद्यागमेविधिविधेयेस्थानिवद्भावः। अत्रचइत्यत्र
तु आदेशइतिसमभिव्याहारायोग्यताबलात्स्थानसंबंधलाभः। षष्ठीस्थानेयोगेत्यतःपूर्वस्यचेत्यनुवर्तितस्यस्थाने
ग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तिर्वेतिप्रसिद्धःपंथाः। न्यासकारस्तुनिमित्तापेक्षमादेशायेत्तद्वापूर्वत्वमित्यपिपक्षोभाष्येउ
पन्यस्तत्वात्तीचकारवैय्याकरणादोतुवहिरंगयोरैचोरसिद्धत्वान्नदोषइत्याह। इदंचनाजानंतर्यपरिभाषायावहि
रंगपरिभाषायाएवअनित्यतेतिमाधुक्तमुपपद्यसमर्थनीयं। अस्मिन्पक्षेविधिरितिभावेकिः। षष्ठीतुअनभिहि
तत्वात्कर्मणीत्यपिसुस्थमेव। किंतुनिमित्तापेक्षपापूर्वत्वेत्यदाधस्यस्थानिवत्त्वाद्धाभ्यामित्यादौदीर्घोनस्या २१
स्थानिनःपूर्वत्वमितिपक्षेरवयवस्थानेभावस्याविषयधिसिद्धिःनुमादिप्रतिकाछेस्थानित्वाबोसोवेनोइत्याहनुमादेरभावेनपूर्वत्वस्यकथमपुपरादिभिनुमशक्यत्वादितिकेचित्तत्रभावसितोरंतरंगत्वा
भावानुमादेरभावः २

[illegible]
[illegible]
[illegible]

श्र१५१·

तार्द्धयतीती तस्य स्यानिवावादिशं तल्लक्षणो गुरोर्न स्यात्तादेयमिति । तथा गुणा वृद्धि स्यानिवत्वाच्छ्रवनं लावक इत्यत्र
वोन स्यात् । तं ह्रयो रेकस्य देयमणो । किन्तो लवने इत्यादि निर्दिश्यो पक्षं भेनानित्यता अयणां तु ह्रिष्यमिति द्विक एवं तत्वं चना
व्यवधानमभं किं तु व्यवहितसाधारणं । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सत्रे निर्दिश्य ग्रहणा द्विंगात् । चक्षुः परं निर्ह्रास नि
षेधारंभाच्चात्तेन पश्यति त्र्यवधीदित्यादौ स्यानिवद्भावः सिध्यनि वधादेशो प्ययं तेनः स्यादेत तत्पश्यतीत्र त्र्यंतव
र्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य परत्वाज्जस्त्व प्राप्नोति न चस्यानिवद्भाकाजस्त्व विधौ तत्र तिषेधात समत्वं । कर्मसमर्पका
त्वातिपदिकादेव शाज्जुत्पत्तिः नतु सुवंता । दितिवस्यमाणत्वात् तास्तु वेनाशि जित्तिपक्षेपि इत्यवदित्पत्तिरिष्टपा
भसंज्ञयापदसंज्ञाया बाधात् ॥ पदमित्यस्यैव हिभसंज्ञा प्रवृत्तेति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्त्तेत । तत्र्यचापृष्टलाकथं तराने
कदेशाविकृते लभ्येत । स्वविरामाव [illegible] संजयतीत्यादौ हिप्रातिपदिकास्मिन तु त्यस्त्रि रिति पक्षेप्येषैव गतिरिति वक्ष्या
मः । अवधीदित्यत्र हरणां तु भाष्यमते । आर्द्धधातुकीयः सामान्येन भवंती निर्दिश्य त्र्येयो पपादितत्वेनार्द्धधातुकोप
देशादिति तन्मतं । वृद्धिस्तु न भवति वध्यादेशो वृद्धि तत्प्रतिषेधः इति एवं सत्यस्य वार्त्तिकातं [illegible] मारबद्ध कं इत्यादो वेराः
आयोन्यत स्यामिति हस्वस्य स्थानिवद्भावा द्रूस्वांतेत्यात् सर्वमितिरिक कारा कारस्यो दात्तो न भवति किं तु कपि पूर्वमित्यु

[illegible]
[illegible]
[illegible]

उभयत्र ऽनेकत्र
ह्रोर्मिर्मिंगात्र

एाम०